

MATRAKÇI NASUH GÖZÜYLE BİTLİS KERVANSARAYLARI: EL-AMAN HANI ÖRNEĞİ

Nil Nadire Gelişkan¹

ÖZET

Bitlis, Asya ile Akdeniz arasındaki önemli ticaret yolları arasına yerleşmiş, tarihin başlangıcından beri bu yollar üzerinde pazaryeri köprüsü görevi sunan. Malazgirt'in 1071'deki fethi ile birlikte Türk ordusunun uğrak yeri olmuştur. O zamandan beri Bitlis, halen ayakta kalan çok sayıda anıtsal yapısı bugün bile açık hava müzesi niteliğindedir.

Kentin tarihi geçmişinin ve yaşamsal konumunun önemi, maaalesef beklenildiği üzere tarihi kaynaklara yansımamıştır. Öte yandan Bitlis'i ziyaret eden yerli ve yabancı seyyahlar, kentin o dönemki durumu, olaylar, yerler ve kişiler hakkında yazarların üslubu ışığında fikir sahibi olabileceğimiz kadar için günümüzde birer başvuru kaynağı olmaktadır. Tüm bu gezgin kayıtlarının yanında Matrakçı Nasuh Bitlis'i görsel olarak belgeleyen ilk kişi olmuştur. 1533-1536 yılları arasında Kanuni Sultan Süleyman'ın seferini ve yolculukları boyunca bütün menzillerini kaydettiği Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irâkeyn Süleyman Han isimli bir kitap nakşetmiştir. Sultan Süleyman komutanlığında süregelen bu seferi betimleyen eser İki Irak arasında (başlığın 'iki Irak'ı, bugün Batı İran ve Irak olan bölgelere atıfta bulunuyor) tüm menzil ve durakların yani şehirlerin orijinal betimlerini ve ordu durumu ile alakalı kayıtları tutan kıymetli bir sefer kitabıdır. Kent temsillerinin tamamı özgün, bitki örtüsü, doğal örgüsü, kale ve surları, yapıları çevresi ile birbirinden farklılaşarak minyatüre dökülmüştür.

Bitlis'in Matrakçı Nasuh tarafından resmedilen minyatürü kentin en eski görüntüsüdür. Bu bağlamda bu çalışmada, 16. yüzyıla ait tek görsel belge olan bu minyatür sayesinde kent üzerinden tasvir edilen, günümüzde ayakta kalan El-Aman Han'ın yapının teknik çizimleri ve mevcut durumu anlatan fotoğrafları ile incelenecek ve geçmişten gelen seyyah kayıtları eşliğinde tartışılacaktır.

Matrakçı Nasuh'un tüm şehir betimlemelerini nakkaşın amacı ne olursa olsun bir şehir rehberi olarak tasarladığını düşünmek yanlış olmaz. Hanın restorasyonu bugün tamamlanmış olmasına rağmen, minyatür düzeni üzerinden dönemin yapıları çevre örgüsü ile izlenebilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Matrakçı Nasuh, Bitlis, El-Aman Hanı, Minyatür

CARAVANSARIES OF BITLIS: CASE OF EL- AMAN KHAN THROUGH THE EYES OF MATRAKÇI NASUH

ABSTRACT

Bitlis was settled on important trade roads between Asia and Mediterranean with offering market bridge since the beginning of history. With the victory of Malazgirt in 1071 city is frequented by the Turkish army. Since then Bitlis owned the essence of open-air museum even today because of having so many monuments which are still standing.

The importance of historical background and vital location of city has not been reflected in the historical sources as anticipated. On the other hand, domestic and foreign travelers who visits Bitlis somehow keep travel diaries which are reference guides today in order to have an idea about the situation of the city at that time, events, places and people in light of the authors owns style and vision. Travelers' records have been documented as visual map through Matrakçı Nasuh. Between 1533 and 1536 Kanuni Sultan Süleyman organized a campaign and through their journey all ranges were

¹ Araştırma Görevlisi, İzmir Yüksek Teknoloji Enstitüsü, Mimarlık Bölümü,
e-mail: nilgeliskan@iyte.edu.tr, ORCID:0000-0003-2738-3999

they crossed he noted a book which is called as *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irâkeyn Süleyman Han* or Description of the Stages of His Imperial Majesty Sultan Süleyman's Campaign in Two Iraqs (the 'two Iraqs' of the title refer to areas that are today Western Iran and Iraq). He has recorded representations of the cities making them almost appropriate exactly to their origin.

The miniature of Bitlis which was depicting by Matrakçı Nasuh is the oldest image of the city. In this context, this paper will examine El-Aman Khan which is still standing today as depicted through the city which is the only document of the 16th century, overlaid with the technical drawings of building and photographs describing the current situations will be discussed with the traveler's records from past.

It would not be wrong to think that Matrakçı Nasuh designed the city descriptions as a city guide, regardless of the purpose of the muralist. Although renovation of khan is completed today it can be traced miniatures layout both El-Aman Han and the other important historical places.

Keywords: Matrakçı Nasuh, Bitlis, El-Aman Khan, Miniatures

1. GİRİŞ

Bu çalışmada ele alınacak yapı, El-Aman Hanı, minyatür üzerinden bugün ayakta olan yapılar ile eşleştirilmiş olanlardan biridir. Bu yapılar, tasvir edildikleri haliyle, mimari özellikleri ve kent içinde konumlanış durumları göz önünde bulundurularak belirlenmişlerdir. Yapıların tespiti hususunda yapıların Matrakçı Nasuh tarafından kale içinde ve kale dışında tasvir etmesi ipucu vermektedir. Bununla birlikte en büyük başvuru kaynağı Arık'ın hazırlamış olduğu harita olmuştur. Evliya Çelebi'nin Bitlis ziyareti esnasında, özellikle anıtsal yapılar üzerine yazdıkları da dikkate alınmıştır.

Bu bağlamda ilk olarak Matrakçı Nasuh'un hayatı ve makalenin temel taşını oluşturan *Beyan-ı Menazil* hakkında bilgi verildikten sonra akabinde Bitlis minyatürü üzerinden kentin günümüze süregelen merkez yerleşimi hakkında değerlendirme yapılacaktır. El-Aman Hanı da Nasuh'un minyatürü başta olmak üzere doğrudan dönem kaydı sayılabilecek seyyah kayıtları ile karşılaştırılarak bugüne değin Bitlis üzerine yapılan çalışmaların desteğiyle incelenecektir.

2. NASUH EL-SİLÂHÎ EL-ŞEHİR BÎ-MATRÂKÎ

2.1. Matrakçı Nasuh'un Yaşamı

Osmanlı Devleti'nin 16. yy'da yaşamış çok yönlü bir bilim insanı olan Matrakçı Nasuh'un hayatı hakkında detaylı ve fazla bilgi bulunmadığından hangi tarihte ve nerede doğduğu kesin olarak bilinmemektedir. 1480'li yıllarda doğduğu tahmin edilir (Unat, 2014:2). Matrakçı Nasuh, II. Bayezid (1481-1512), I. Selim (1512-1520) ve Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) dönemlerinde yaşamış tarihçi, matematikçi, hattat, ressam, coğrafyacı, silahşör ve özellikle Matrakçı namıyla ün salmış önemli bir isimdir (Ebel, 2005: 502). Bu çok yönlü 16. yy insanına atfedilen sıfatların herbirinin altı Matrakçı Nasuh'un yazdıkları ve resmettikleri veya kendisine atfedilenler ile dolar.

İsmi ile müsemma Matrakçı Nasuh, matrak* oyununun da mucidi olarak bilinir. Matrakçı Nasuh'u, yazdığı tarih eserlerinin dahilinde menziller ve minyatürler aracılığıyla, önemli coğrafi bilgiler veren bir tarihçi olarak tanımlamak doğru bir yaklaşım olacaktır. Tasvirlerin coğrafik detayları, bitki örtüsü ve mekanların o dönemki gerçekliklerine yakın resmedilmesi sebebiyle, minyatürlerin şehircilik tarihi ve özellikle de hakkında belge bulmanın çok zor olduğu 16. yy Yakın Doğu şehirciliği açısından da değerli birer kaynak olmasını sağlar.

Ressamlığını pekiştiren eseri olarak; yazı ve resimleri kendisine ait, Kanuni'nin İran Seferi sırasında Anadolu, Irak ve İran'da konup göçtüğü menzillerin detaylı kent tasvirlerini içeren *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irâkeyn-i Sultan Süleyman Han*'dır. Kanuni Sultan Süleyman'ın Safeviler üzerine 1533 ve 1536 tarihleri arasında düzenlediği bu seferler esnasındaki durakların Nasuh tarafından kaydedilen minyatürleri önemli tarihi ve coğrafik belge niteliğindedir (Erkan, 2011:37).

Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irâkeyn Süleyman Han adlı 90 sayfa, 107 minyatür ve 25 resimli metinden oluşan Nasuh'un bu eserinde tüm menziller neredeyse aslına uygun şekilde kent tasvirleri yapılarak kaydedilmiştir. Minyatürler ve metin birbirleriyle doğrudan iletişim kurmadan, daha ziyade bir nota üzerinde yan yana seyredeler. Metinler tasvir edilen yerlerle ilgili çok az bilgi içerir, Nasuh ordunun buraya hangi tarihte vardığını, bir önceki menzilden ne kadar zaman sonra buraya ulaştıklarını anlatır, konaklama süreleri ve seyahatleri hakkında bilgi verir (Ebel, 2005:490). Günü gününe verilen ordu ile alakalı bu detaylı bilgiler Nasuh'un da sefere katıldığını doğrular niteliktedir. Önemli şehirler, bütün bir sayfayı ya da iki sayfayı birden kaplayacak şekilde kurgulanmış, birkaç istisna dışında resmedilen yerlerin isimleri üzerine yazılmıştır (Yurdaydın, 1976:33).

* Evliya Çelebi'nin verdiği bilgilere göre Matrak kelimesi değnek manasına gelir ve şimşir ağacından yapıp, cıllanır. Matrakçı ise bu değnek ile talim eden kişidir. Rakipler ellerine birer matrak alarak çıkar ve çarpışır. Oyunun amacı rakibinin kafasına vurabilmektir.

Nasuh'un minyatür düşüncesi insanı evrenin merkezine yerleştirmeyen bir düşünce biçimidir. Tasvirlerde, mekan çok boyutludur yani tek bir bakış açısı üzerinden oluşturulmamıştır. Mesela, kentteki konutlar, büyük dini yapılar, köprüler, surlar ve hatta nehir ve dağlar farklı bakış açılarından resmedilmiştir, tipik bir örneği Eskişehir minyatürüdür (Şekil 1). Kent tasvirleri kuşbakışı çizilmesine karşın kenti oluşturan her mimari veya doğal öge sadece kuş bakışı görüntüleri ile değil zaman zaman karşıdan, önden ya da yandan resmedilmiş perspektif çokluğu ile ifadesi arttırılmıştır (Özgül, 2012:185).

Şekil 1: Matrakçı Nasuh Eskişehir Minyatürü, *Beyan-ı Menazil*, Türk Tarih Kurumu, Ankara

3. BİTLİS

3.1.Bitlis Tarihi

Doğu Anadolu Bölgesi'nin rakımı yüksek illerinden olan Bitlis, Güneydoğu Torosların ucunda Bitlis deresinin açtığı derin ve dar vadide kurulmuştur. Bitlis, her dönemde çeşitli ticaret yollarının üzerinde olması ve hakim olan beylerinin akıllı politikaları sonucu bulunduğu bölgenin merkezi durumuna gelmiştir (Köhler, 2011:29).

Konumu sebebiyle stratejik önemini her zaman koruduğu düşünülen Bitlis hakkında yapılan arkeolojik çalışmaların azlığı sebebiyle kentin tarih öncesi dönemleri aydınlatılabilmemiş değildir. Fakat M.Ö. 9 ve 7. yüzyıllar arasında Van Gölü havzası hakimi Urartular'ın Bitlis ve çevresini de hakimiyet altına almış olmaları kuvvetle muhtemeldir. 641 yılında Hz. Ömer'in Cezire fatihi İyaz bin Ganem tarafından fethedilen Bitlis İslam hakimiyeti altına girmiş, 1071 yılına kadar çeşitli Arap hakimiyetleri altında gidip gelmiştir (Arık, 1971:7). 1071 yılındaki Malazgirt zaferi ile birlikte Türk ordularının uğrağı olan kent Selçuklu egemenliği altına girmiştir. 1229 Harzemşah istilası ile Bitlis ilçelerinden Ahlat büyük zarar görür iken Bitlis ve Van gelişmeye başlamış bu esnada başlayan Moğol istilası ile Bitlis tarihi meçhul bir döneme girmiştir (Arık, 1971:9).

1230 tarihinde Selçuklu Sultanı I. Alaeddin Keykubat Celaleddin Harzemşah'ın Doğu Anadolu'daki ilerleyişini Yassı Çimen Savaşı ile durdurmuş Bitlis'i Selçuklu topraklarına dahil etmiştir. Akabinde sırasıyla Eyyubi, Karakoyunlu, Akkoyunlu, Timur ve Safevi devletleri arasında el değiştiren egemenlik bu uzun dönem boyunca *Şerephanlar* isimli bir ailenin denetimi altında bulunmuştur. Osmanlı idaresine geçişi 1534 yılını bulmuş önceleri Erzurum Eyaleti'nin Muş sancağına bağlı bir kaza olarak yönetilen Bitlis, 1879 yılında kendi adıyla anılan Bitlis Vilayeti'nin merkezi olmuştur (Tuğlacı, 1985:57).

3.2. Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Bitlis

1656 ve 1666 yılları arasında Bitlis'i üç kez ziyaret etmiş, imparatorluk sınırları dahilinde seyahatler yapan ve bu seyahatlerini on kitap halinde anlatan Evliya Çelebi, Haliç'te doğup Topkapı Sarayı'nda büyüyen Osmanlı İmparatorluğu'nun önemli isimlerindedir. Evliya Çelebi'nin Bitlis ile ilgili yazdıkları 10 ciltlik seyahatnemenin 4. cildinde iki bölüm ve 5. cildinde bir bölüm olmak üzere 43 dosyalık (sayfalık) yazı ile tüm seyahatnemenin yaklaşık %2.5'ini oluşturur. Bitlis'e verilen ehemmiyetin daha anlaşılır olması açısından yüzde kıyaslamasını Evliya Çelebi'nin öteki yazınları ile yaparsak; İstanbul seyahatnemenin %10'unu oluştururken, Kahire ise %5'ini oluşturur. Seyahatname'de 100'e yakın kentten daha fazla yer kaplayan Bitlis, Viyana, Van, Erzurum ve Diyarbakır gibi kentleri de ardında bırakır (Dankoff, 1990:5).

Evliya Çelebi; Bitlis kenti için birbirine eşit mesafe uzaklıkta iki yüksek dağ arasına kuruludur der ve kentin sınırlarını Van Gölü, Hakkari, Diyarbakır, Muş Ovası ve kuzeyde Erzurum ile çizer. Camiler içerisinde Ulu Cami'yi kentin en eski camisi olarak ve kalenin arkasından akan *Ayn-ı İskender* suyunun kıyısında, aynı derenin köprüsünün yanında tarifler. Akabinde küçük cami ve medreseleri anlatır. Çarşı, pazar ve bedestenleri anlatırken kenti kale içi ve aşağı kale varoşu olarak ikiye ayıran Çelebi; Hüsrev Paşa Çarşısı'nın bedesteninden bahsederken Bursa'nın Gelincik Pazarı ile kıyaslar (Kahraman ve Dağlı, 2010:134). Çeşmeler ve köprüleri de sayı ve numaralarıyla detaylandıran Evliya Çelebi on yedi adet dere üzerinde on bir adet kargir köprüden bahseder ve bu derelerin sağında ve solunda bağ ve bahçeye sahip kat kat yanyana yükselen evler olduğunu ve bu evlerin hepsinin de

kargir olduğunu söyler. Gezgin ve tüccarlar için 9 adet kervansaraydan bahseden Çelebi, Hatuniyye, Hüsrev Paşa ve Şerefhan olarak örnekler.

3.3. Beyan-ı Menazil-i Seferi İrakeyn-i Sultan Süleyman Han'da Bitlis

Minyatürün bir belge olarak değerlendirilmesi alışlagelmiş bir durum olmasa dahi Matrakçı Nasuh'un bu menziller boyunca yaptığı tasvirlerin, kentlerin özgün mimarisini aslına yakın anlattığı yadsınamaz. Dağlık bir bölgede, iki nehir arasında, bozkırlarla çevrili olarak tasvir edilen Bitlis, kent merkezinde bugün dahi bu yerleşimini korur. minyatürü nehirleri ve kaleyi temel alarak okumak yapı belirlemelerini kolaylaştırmaktadır. (Şekil 2) Yapı malzemesinden dolayı, Matrakçı Nasuh'un Bitlis minyatürü genelde kızıl-kahverengi renklerinin tonları olarak görülse dahi, Beyân-ı Menâzil'de kullanılan renkler çeşitlidir.

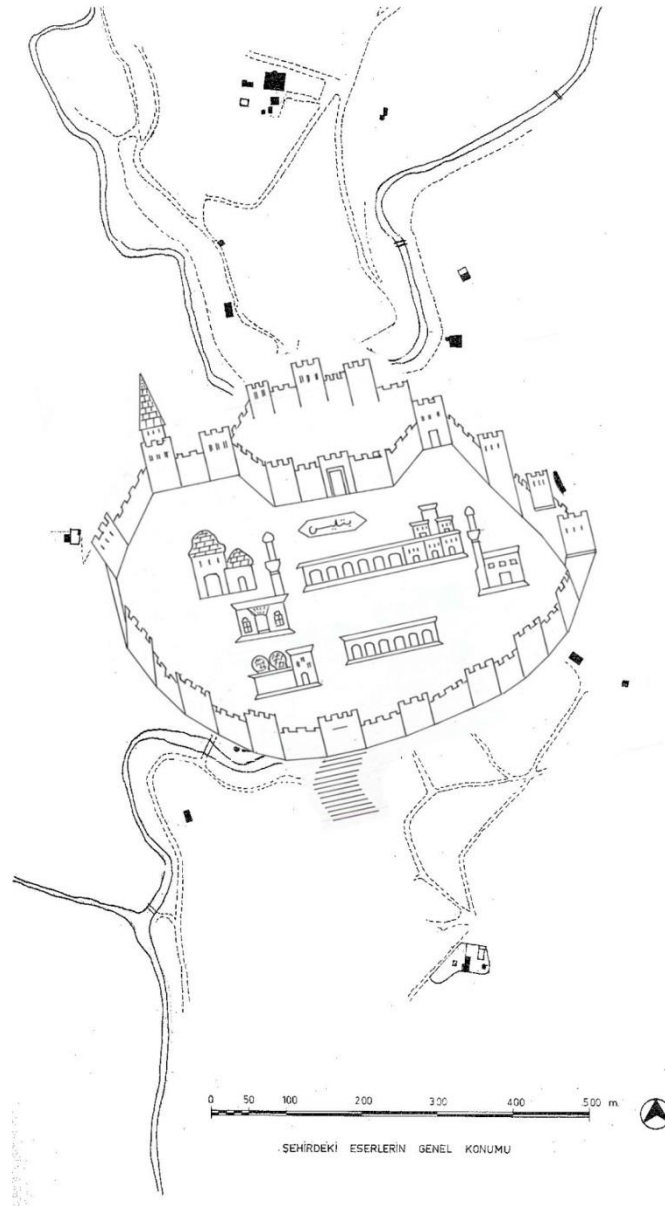

Şekil 2: Matrakçı Nasuh Bitlis Minyatürü, *Beyan-ı Menazil*, Türk Tarih Kurumu, Ankara

M. Oluş Arık'ın 1971 tarihli 'Bitlis Yapılarında Selçuklu Rönesansı' adlı kitabında, kentin tarihi ve anıtsal yapılarını incelemiş, bu incelemelere istinaden kitap dahilinde kentte bulunan önemli eserleri şehir planına işleyerek bir kent envanteri çıkarmıştır. (Şekil 3) Bu plan üzerinde kale yapısı ve iki nehir baz alınarak öteki eserler çevresine işlenmiştir (Arık, 1971:124).

Şekil 3: Oluş Arık haritası ile minyatürdeki anıtsal yapılar yazar tarafından çakıştırılmıştır (Gelişkan, 2015)

Bu bağlamda Matrakçı Nasuh'un dış kale dışında tasvir ettiği yapılara geldiğimizde, basit konutlar dışında üç adet han olması muhtemel kemerli olarak çizilmiş yapılar bulunur. Evliya Çelebi'nin Bitlis'ten yola çıkıp Van'a giderken Bitlis Deresi'nden geçtikten, üç saatlik yoldan sonra 'Rahova Sahrası'nda* Hüsrev Paşa Hanı ile karşılaştığından söz eder. Bu hanın sağında ve solundaki 13 saatlik mesafe boyunca Hüsrev Paşa tarafından yaptırılmış içi boş kemerlerin olduğunu anlatır (Kahraman ve Dağlı, 2010: 181). Aslında bugün Hüsrev Paşa adıyla anılan han Bitlis'e böyle bir

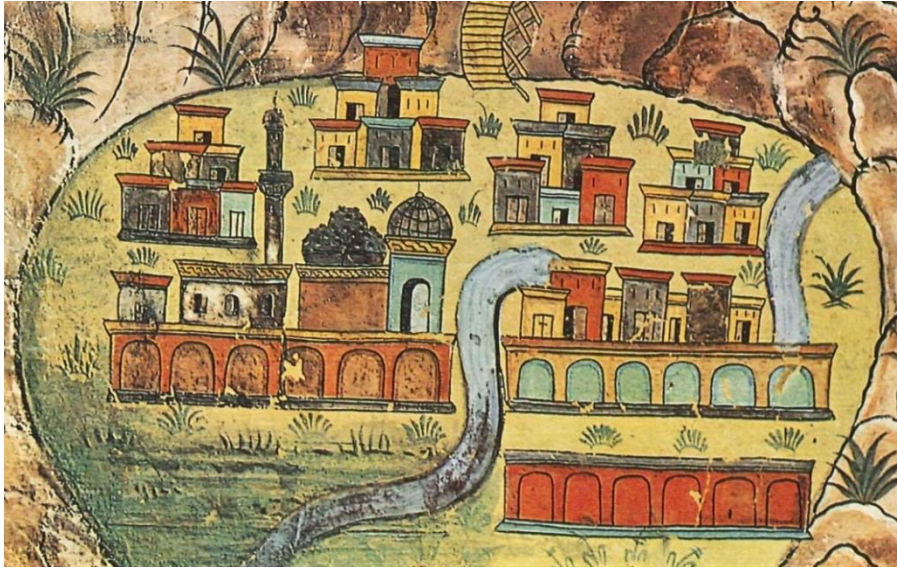
* Tatvan – Bitlis karayolu üzerinde, Tatvan'ın kuzeybatısında bulunan geniş düzlüğün rakımı 1850 metredir. Özellikle kış aylarının zorlu geçtiği bu yer, Muş, Bitlis ve Van yollarının kesiştiği ve bu illerin Batı'ya açılan kavşağı olarak görülebilir.

mesafe uzaklıkta değildir, hatta Bitlis merkeze uzaklığı 5 km civarındadır. Ayrıca Nasuh'un tasvirlerinde Hüsrev Paşa Han'ı ile cephe açısından benzerlik kuran herhangi bir gösterim bulunmamaktadır. Bu sebeple Evliya Çelebi'nin anlattıklarıyla isim olarak örtüşmesi dahi tarif olarak örtüşen Bitlis-Van yolu arasında El-Aman Hanı bulunmaktadır. Minyatürde kale dışından aynı gösterime sahip öteki hanlar arasından hangisi olduğunun belirlenmesi ise; Bitlis Deresi'ne göre konumu ve handa içerdiği farklı tür yapılar (hamam, mescit, ana yapı ve birçok ahır mekanı) sayesinde olmuştur.

4. EL-AMAN HANI

Kitabesi olmadığından bu yapıyı kimin yaptırdığına veya yapının ne zaman yapıldığına dair net bilgi bulunmamaktadır (Arık, 1971:109). Fakat hanın, 15. ve 16. yy yapılarıyla kurduğu gerek malzeme ve teknik ilişkisi, gerek kemer ve tonoz gibi mimari unsurların benzerliği bu yapının tarihlenmesi açısından fikir vermektedir.* İçerisinde resmedildiği üzere camisi ve hamamı da bulunan yapı ile eşleşen Bitlis Hanı El-Aman Hanı'dır. (Şekil 4)

Şekil 4: Kale surları dışında betimlenmiş han yapıları, Camisi ve hamamı ile ötekilerden ayrılan El-Aman Hanı

Ayrıca Evliya Çelebi'nin Bitlis'ten Van'a yola çıktıklarında, Hüsrev Paşa* tarafından *Kârun hazinesi* harcanarak, çevresinde hiç yapı olmayan, *Rahova* düzlüğünde yer alan kemerli bir handa konakladıklarını anlattığı adı geçen han da bu olmalıdır (Kahraman ve Dağlı, 2010: 181).

Bir menzil kervansarayı olması sebebiyle mescit, hamam ve arasta yapılarına sahip olması gerektiği düşünülürse nehrin solunda kalan yapı hamam ve mesciti içeren kısım iken sağ tarafta kalan karşılıklı kemer dizisi özellikle Matrakçı Nasuh'un renk kodlaması da sebebiyle dükkan sıralarından oluşan karşılıklı iki dükkan sırası yani arasta olmalıdır. Çünkü karşılıklı çizilen kemerlerden birinin rengi

* Kimi kaynaklarda 'kervansaray' olarak da geçen bu yapı için 'Han' denilirken Bitlis İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü'nün kaynaklarında nasıl geçtiği dikkate alınmıştır. Bununla birlikte bir menzil kervansarayı olduğu da yadsınamaz. (Linke 20 Temmuz 2021'de erişilmiştir.)

<http://www.bitliskulturturizm.gov.tr/TR,56229/hanlar-ve-kervansaraylar.html>

* Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi'nde karşılaştığımız Hüsrev Paşa'nın, III. Murat (1574-1594) döneminde görev yapmış Van Beylerbeyi Hüsrev Paşa olamayacağı, seyahatın orada bulunduğu tarihler düşünüldüğünde kesindir. Bazı kaynaklar, IV. Mehmed döneminin başlarında 'koca' ya da 'köse' lakaplı bir başka Hüsrev Paşa'dan da söz eder.

sarı ve içi boş kemerler iken karşısında dükkan dizisinin arka görüntüsünü veren koyu renkli dükkan dizisi vardır (Gelişkan, 2015: 102).

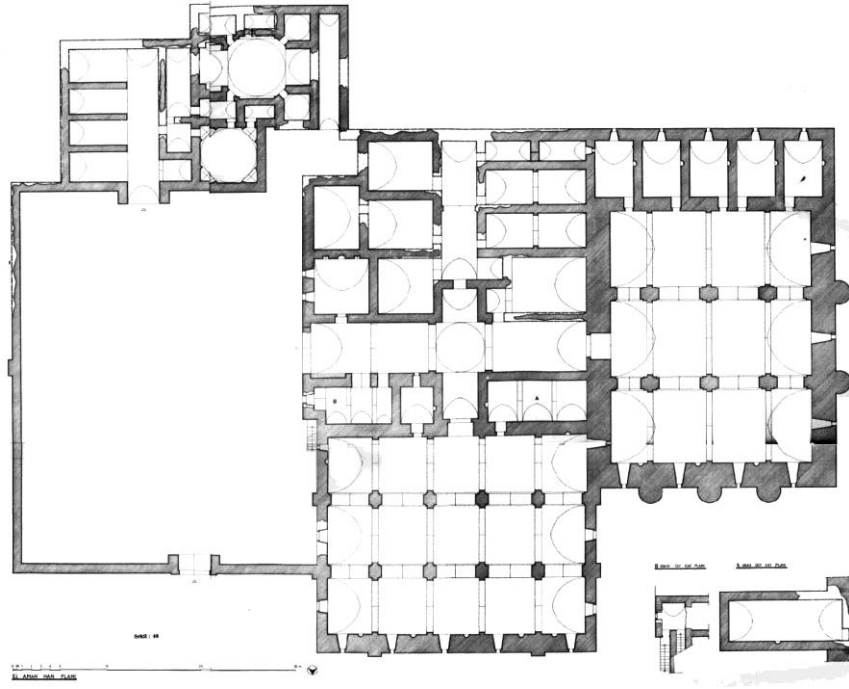
Evliya Çelebi'nin yazdıklarına geri dönersek eğer El-Aman Hanı'nın yapılış amacı ve konumu hakkında detaylı bilgi vermektedir:

“Evvvela 1065 Şaban'ın birinde (07.05.1655) Bitlis şehrinden hizmetçilerimiz ile doğuya doğru gidip Bitlis deresinden çıktık, Rahova Sahrası'nda yürüyerek dört saatte Hüsrev Paşa Hanı'na gelip, burada menzil aldık. Hüsrev Paşa Hanı, Bitlis Hân toprağında eski bir handır. Yanında başka hiçbir imaret yoktur. Bu sahraya düşen kar ne Erzurum ne Muş'a düşer. Tam sekiz ay minare boyu kar ile bu Rahova kaplı olup bu taraftan Bitlis yolu kapalı olur. Onun için merhum Hüsrev Paşa Kârün gibi para harcayıp bu ova içinde şu han ile sağ ve solunda kemerler yaptırmış, gelen giden tüccar, seyyah ve diğer yolcular her zaman buradan geçerler. Burası kendilerine Temmuz ayında soğuk bir mahzen, kışın da sıcak bir hamam olur. Fakat zamanla buranın vakıf gelirleri zayıflamış ve nice yerleri yıkılmıştır. Hala yapı kalıntıları açıkça bellidir. Buradan yine doğu tarafa *Tahtivan* (Tatvan) kalesi menziline varılır.” (Kahraman ve Dağlı, 2010:182)

Evliya Çelebi'nin Bitlis'ten yürüyerek 4 saatte ulaştığı bu yapı Bitlis'e yaklaşık 13 km mesafede yer alan, Anadolu'nun en büyük kervansaray yapılarından olan El-Aman Hanı olmalıdır (Arık, 1971:105) Bitlis deresine göre konumu ve ihtiva ettiği çeşitli yapılar düşünüldüğünde, doğu-batı aksında ortalama 90 m, kuzey-güney aksında ise ortalama 70 m'lik ölçülere sahip bu han minyatürde derenin solunda kalan kemerli yapı ile eşleşmektedir. (Şekil 4) Bu yapı kompleksinin içerdiği yapılardan olan caminin açıkça seçilen minaresi ve hamam yapısının tespiti sahip olduğu kubbe üzerindeki açıklıklar sebebiyle kolaydır.

Daha da geriye gitmek gerekirse *Şerefname*'de yazılanlar da bu hanın ne denli mühim olduğunu anlatır:

“...devletin mimarı, hayır ve yararlı işlerde başarı kazanmış, iyilikleri ve doğrulukları kendinde toplamış, davul ve bayrak sahiplerinin sığınağı, padişahlık devletinin güvenilir adamı, Van Beylerbeyi Hüsrev Paşa'nın eserleridir. Tatvan köyü ile Bitlis şehri arasındaki yer alan *Rahva İmaret*i bunlardan biridir. Bu imaret, kervanların konakladığı iki geniş han, yüksek sütunlu bir zaviye, zarif bir hamam, ferah ve huzur verici bir cami, zanaatkarlar ve tüccarlar için yapılmış on dükkandan ibarettir. Ayrıca, imar eserlerini ve halkın rahatı için gereken vasıtaları çoğaltmak için 12.000 zira mesafede bulunan bir kaynaktan su getirdi. Oraya ayrıca müslümanlardan ve hıristiyanlardan 30.000 kadar aile yerleştirdi. İktâ mülkiyeti yoluyla kendisine verilmiş toprakları buraya vakfetti. Bu toprakların gelirihala adı geçen imarete yolculara verilen ekmeğe, çorbaya ve aydınlatma yağına harcanmaktadır. Bu hayır imaretine Türk, Tacik, Arap ve Acem beyleri, özgür, köle, uzak yakın herkes gelip konaklar. Bitlis şehri ve Tatvan köyü arasında bulunan bu yerde birçok köy ve han mevcuttur. Ancak buralara çok kar yağdığı için böyle büyük bir yere ihtiyaç vardı. Eskiden her kış, tüccarlardan ve öteki yolculardan birkaç kişi muhakkak bu yolda can verirdi. Birçok eski sultan, özellikle de bu satırların yazarının baba ve dedeleri kışın halkın barınması için orada imaret ve hanlar yaptırmak istemişlerdir. Ancak her seferinde meydana gelen olaylar bu arzularını yerine getirmeyi engellemiştir. Baht kime gülecek, gün kime doğacaktır? 20 yıldır merhum paşanın bereketi sayesinde Rahva'da kimse eskisi gibi ölmedi. Artık birçok hacı, seyyah, tüccar ve diğer yolcular büyük bir huzur ve iç rahatlığıyla oradan geçmektedir.” (Yeğin: 2014: 384)

Çizim 1: El-Aman Han Planı, , *Bitlis Yapılarında Selçuklu Rönesansı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1971

Minyatürde de resmedildiği üzere ve plandan da okunacağı gibi han dört ana yapıdan oluşmaktadır. (Çizim 1) Yapıya kuzey kenarında bulunan ve avluya açılan portalden girilir. Avlu içerisindeki ana yapı iki katlı ve haç plan sahip, dört kolludur. Ana yapının girişi ve koridorlar sivri beşik tonozlar ile örtülüdür. Han kısmının ondan fazla odası, mescidi, hamamı ve batı ve kuzey ahır bölümü ve servis mekanları bulunmaktadır. Avludan girince güney kısımda mescidin kapısı görülür. 1971 yılında çalışmalarını yaparken burası hakkında ilk belgeleri yayımlamış olan Arık, ana yapının güneydoğu köşesinde kubbesi tamamen yıkılmış olmasına rağmen, hamamı tespit ederek plan çizimine işlemiştir (Arık, 1971:90).

Kervan yollarının, İpek yolu ve Hac yolu ile kesişim noktasında kalan bu hanın stratejik konumu hem yolcular hem Bitlis Beyleri için önemlidir. Zamana direnememiş ve neredeyse harabeye dönmüş, yıllarca kaderine terk edilen bu yapı harabeden ibaret iken, 2007 yılında başlayan onarım çalışmaları ile kısa zaman sonra 2009 yılında restorasyonu tamamlanmıştır.

Fotoğraf 1: Restorasyon Öncesi El-Aman Hanı (Uluçay, 2002)

Fotoğraf 2: Restorasyon Sonrası Ana Yapı Girişi (Gelişkan, 2015)

Fotoğraf 3: El-Aman Hanı Genel Görünüş, (Gelişkan, 2019)

5. SONUÇ

Matematikçi, hattat, mucit, tarihçi, ressam gibi önemli sıfatlarının yanında yazar da olan Matrakçı Nasuh, yaşadığı dönem sebebiyle birçok çalışmada Avrupalı çağdaşlarıyla karşılaştırılmıştır. Nasuh'un kent tasvirlerinden görüleceği üzere menziller arasındaki mesafeyi ölçümleyip kaydetmek, temin ettiği erzak ve cephane hesaplarının tutulması, birkaç istisna dışında resmedilen her yerin isminin tasvir üzerine yazılarak belgelenmesi gibi sahip olduğu sıfatların tümünü *Beyân-ı Menâzil* eserine yansıtmış olmasının yanında, özellikle ilgilendiği floral detaylarında ustalıklı işlenmiş olması, kendisini ait olduğu devrin bir öncüsü yahut başka deyişle Rönesans insanı yapan önemli detaylardandır.

Matrakçı Nasuh'un minyatürlerini bir görme biçimi olarak değerlendirirken alışageldiğimiz modern görme biçimlerinin başında gelen perspektife dayalı görme biçiminin ne olduğu ile başlamak gerekir. Perspektife dayalı görme biçimini Rönesans ile yaygınlaştıran fakat daha öncesinde temellerini Arap ve Antik Yunan matematiği ve hatta mimarisi (tiyatrolar) ile perspektif ideolojisi atmıştır. Perspektif

tekniklerinin kullanıldığı çizimlerde nesnelere kullanıcıya uzaklığı esastır. Gerçeğin mükemmel bir şekilde temsil edilebilmesi ve Rönesans döneminin rasyonel anlayışından ötürü resimde dahi rasyonel, matematiksel ilkelerin uygulanıp aranması perspektif görme biçiminin ardında yatan temel taşlardır. Bir görme biçimi olarak manzara ise doğanın kontrol altına alınmış ve düzenlenmiş biçimi olarak değerlendirilebilir. Bu bağlamda manzara ve haritacılık arasında doğrudan bir ilişki olduğu söylenebilir. 15. Yüzyılda harita yeni keşfedilmiş yerleri kontrol altına almak ve keşfedilecek yerleri planlamak üzere kullanan bir kontrol aracı olarak manzara resmi mekanın düzenlenmesi aracılığıyla kendisinde bir düzen ve kontrol yanılması yaratılan bağımsız bir izleyici tarafından benimsenmek üzere dünyanın düzenlenip tasarlanmasıdır. Manzara resminde zaman tek boyutlu hale geldiğinden, mekan sosyo-kültürel anlamlarından da soyutlanarak sadece görülenin hakimiyetine girer.

Farklı bir görme biçimi olarak tasvir ise kelime manası düşünüldüğünde öteki görme biçimleriyle farkını ortaya koyar. Resimleme, suretini çıkarma manasına gelen tasvir kendi kendine resmetme, düşünme, tasarlama, zihinde canlandırma anlamlarına gelen tasavvur kelimesi ile aynı kökten gelmektedir. Sözcük düşünme ve tasarlamayı içerdiğinden tekil bakış açısına sahip perspektif ile ayrışır. Tasvir yahut minyatür sanatı İslam kültüründe 13. ve 19. yüzyıllar arasında egemen resimleme biçimidir, ayrıca Mısır, Hindistan, Arap, Uygur, Türk ve Çin coğrafyalarında da görülür. Türk minyatürleri öz ve düşünceleri, konu ve teknikleri, kullandıkları renk, çizim ve motiflerle diğer İslam ülkeleri minyatürlerinden ayrılır.

Coğrafi alanların minyatür ile tasviri, devletlerin varoluş nedenlerinden biri sayılan *toprak sahibi olma* fikrine doğrudan hizmet ettiğinden çok önemlidir. Kanuni Sultan Süleyman döneminde eserler veren Matrakçı Nasuh topografik minyatürleriyle Osmanlı nakış tarihinde öne çıkan isimlerdendir. Sefer esnasında kaleme aldığı, tarihi konu edinen yazmalarında olayların geçtiği yerlerin de betimlenmesi gerekliliği düşüncesi ile topografik tasvirler eserlerinde sıkça yer alır.

Kanuni döneminde haritacılığında gelişmesinin de etkisiyle; silahşör, matematikçi, tarihçi, yazar ve nakkaş Matrakçı Nasuh kendi topografik tasvir biçimini yaratmış ve bu şehir minyatürleri dönemine ışık tutan önemli kaynaklar olmuştur. Kent minyatürlerinde gerçek mekanlar resmedilirken tarihsel gerçeklikten de uzaklaşmaz. Tıpkı *Beyân-ı Menâzil-i Seferi Irâkeyn-i Sultan Süleyman Han* da Matrakçı Nasuh'un yaptığı gibi, bu yazma hem Sultan'ın kazandığı zafer ve ordunun ihtişamını gösterirken hem de coğrafik sınırlarının haritalandırmasında ve belgelendirilmesinde büyük rol oynayan stratejik belgelerdir. Matrakçı Nasuh'un kent tasvirleri, nakkaşın bizzat gördükten sonra resmettiği ve gerçekçi üslubuyla kentin topografyası hakkında bilgi veren, önemli kentsel anıtları gösterirken hem yerel hem de ait olduğu iklim ve coğrafyaya özgü bitki örtüsünü açığa çıkaran minyatürlerdir.

Türk-İslam Devletlerinde siyasi hayat ve örgütlenmelerin İslam kültür ilkeleriyle çerçevelenmesi, Matrakçı Nasuh'un da özellikle tasvirlerinde itina göstererek resmettiği yapılar, camiler, türbeler, külliye ve kale duvarları olmuştur. Bir başka deyişle minyatürde önemli olan anıtsal yapılar ve bu anıtsal yapıların kent içerisinde nasıl konumlandığıdır. Bununla beraber özellikle Bitlis minyatüründe herhangi bir kilise yapısının tasvirine rastlanmamaktadır. Tasvir edildiği dönemde kent nüfusunun önemli bir kısmının Ermeni de olduğu düşünülürse Matrakçı Nasuh'un kiliseleri gözardı ettiği düşünülebilir. Hatta bu düşüncüyü yukarıda bahsedilen siyasi hayatın İslam kültürü ile çerçevelenmiş olması ile bağdaştırmak yanlış olmaz. Osmanlı İmparatorluğu'nda sosyal hayatın tasviri, İslami düşünce ve hayat tarzı doğrultusunda çeşitli evrelerden geçmiştir. Güçlü devlet, merkezî devlet olma anlayışını getirmiş, toplumun sosyal hayatının örgütlenmesi ve kişilerin toplum içindeki yerlerinin belirlenmesinde merkezî devlet politikaları uygulanmıştır. Bir başka deyişle güçlü devlet esasına dayanan, toplumsal barış ve güvenliği sağlamayı amaçlayan bu iskan politikaları, devletin tüm ülke topraklarına otoritesini kullanarak dahi olsa tamamen sahip olmasıyla sağlanabilir. Bir bağlamda bu tasvirler bir bütün haline geldiğinde, Osmanlı'nın sahip olduğu toprakları da gösteren bir nevi Kanuni Sultan Süleyman'ın siyasi gücü ve otoritesinin ilanı olma başlar.

Beyân-ı Menâzil'deki kent görüntüleri imparatorluğun gücünü birçok ölçekte gösterir. Fakat Matrakçı Nasuh'un eserinin vermek isteyeceği mesaj farklı şekilde de okunabilir. Kent tasvirleri sadece

fethedilen ya da üzerinden geçilen toprakları değil artık Osmanlılaştırılmış kentleri de gösterir. Bir başka deyişle Osmanlı elitlerine ve hatta tüm dünyaya, öncesinde yaratmış olduğu, topraklarına toprak katarak genişlemek düsturuyla hareket eden ve bu sebeple nereden olursa olsun toprak kazanmayı amaçlayan kararsız bir ordu imajından sıyrılarak artık sınırları ve sahip olduğu kentler ile kararlı bir devlet görüntüsünde olmayı da amaçlar. Ayrıca Tükel, *Beyân-ı Menâzil*'in temel amacına hizmet eden ana karakterin ise kitabın hareket teması üzerine kurulu olmasıdır, demektedir. Tasvirlerde hareketi ifade eden bir figür bulunmasa da Matrakçı Nasuh'un eseri boyunca devam eden bir hikaye anlatılmaktadır. Bu hikayenin esas konusu ise Kanuni Sultan Süleyman'ın I. Irak Seferi'dir. Bir resim için hareketi en iyi şekilde ifade eden elemanların başında gelen insan figürlerinin eksikliği, tasvirler boyunca devam eden, floral, coğrafik ve topografik detayların kullanılması ile tamamlanır (Tükel, 1990:24).

Tüm bu düşüncelerin ışığında Matrakçı Nasuh'un kent tasvirlerini, nakkaşın tasvir ederken amacı ne olursa olsun, kent rehberi niteliğinde tasarladığını düşünmek yanlış olmaz. Özellikle Bitlis tasvirinin bugün dahi geçerliliğini koruması, belge niteliği taşıyan bu minyatürün aynı zamanda bir kent rehberi özelliği taşıdığını da düşünmeyi mümkün kılar.

KAYNAKÇA

- And, M., (2004). Osmanlı Tasvir Sanatları: Minyatür, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul
- Arik, M. O., (1971). Bitlis Yapılarında Selçuklu Rönesansı, Türk Tarih Kurumu, Ankara
- Cezar, M., (1983). Typical Commercial Buildings of the Ottoman Classical Period and The Ottoman Construction System, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul
- Dağlı, Y. ve Kahraman S., (2010) Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi, YKY Yayınları, İstanbul
- Dankoff, R., (1990). Evliya Çelebi in Bitlis The Relevant Section of the Seyahatname, Brill
- Davut, E., (2011) "Matrakçı Nasuh'un Hayatı ve Eserleri Üzerine Notlar", *The Journal of Ottoman Studies*, Sayı 37, s.181-197
- Ebel, K. A., (2005). "Osmanlı Şehir Tarihinin Görsel Kaynakları", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, çev. N. Bilge Özel, Cilt 3, Sayı:6, s.487-515, Bilim ve Sanat Vakfı Yayınları
- Gelişkan, N. N., (2015). Matrakçı Nasuh Gözüyle Bitlis, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Tarihi Ana Bilim Dalı, İstanbul
- Necipoğlu, G., (1986). "Plans and Models in 15th and 16th century Ottoman Architectural Practice" *Journal of The Society of Architectural Historians* 15, s. 224-243
- Mahir, B., (2005). Osmanlı Minyatür Sanatı, Kabalcı Yayınevi, İstanbul
- Kösebay, Y., (1998). An Interpretive Analysis of Matrakçı Nasuh's Beyan-I Menazil: Translating Text Into Image, MIT
- Köhler, W., (2011). Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Kürt Şehri Bitlis, İstanbul
- Özgül, G. E., (2012). "Farklı Bir Görme Biçimi Olarak Tasvir: Matrakçı Nasuh'un Topografik Tasvirleri", *Milli Folklor*, Yıl 24 Sayı 96
- Tuğlacı, P., (1985). Osmanlı Şehirleri, Milliyet Yayınları, İstanbul

- Tükel, U., (1990). *Beyan-ı Menazil'in Resmi Dili: Bir Yapısal Çözümleme*, Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü, İstanbul
- Uluçay, S., (2012). "El Aman Hanı ve Köse Hüsrev Paşa Hanı Üzerine Bir Değerlendirme", *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:1, Sayı:1, s. 73-80, Bitlis
- Unat, Y., (2014). "16. yy'da Osmanlılarda Çok Yönlü Bir Bilim İnsanı:Matrakçı Nasuh", *UNESCO Türkiye Milli Komisyonu ve Bilkent Üniversitesi Türk Edebiyat Merkezi*, Ankara, 2014, s.2.
- Yegin, A., (2014). *Şerefname*, Nubihar Yayınları, İstanbul
- Yurdaydın, H. G., (1963). *Matrakçı Nasuh*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara
- Yurdaydın, H. G., (1976). *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irâkeyn Süleyman Han/Matrakçı Nasuh es-Silahi*, Türk Tarihi Kurumu 1976, Ankara, s.33.